

з масок, елемент стилю та гри. Виходить, що нова Україна творилася людьми «театрального» складу, якими рухав ігровий інтерес, яким імпонували маски «національних героїв». Є в цьому щось українське, невідповідне високій меті. Зрештою, кирило-мефодіївський проект якраз і створювався людьми артистичного складу, поетами – людьми за визначенням несерйозними.

Одне слово, речі, які ми зазвичай сприймаємо як щось другорядне або несерйозне, на ділі можуть ставати чинниками суспільного й національного зростання, а за певних обставин вони навіть здатні суттєво впливати на історичну долю всього етносу.

Подальше вивчення особистісного самовираження кирило-мефодіївців дозволить розширити наше уявлення про своєрідність українського романтизму.

Література

1. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 34–62.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
3. Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори : У 2 т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 4–245.
4. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
5. Корсунов А. Н. И. Костомаров / Александр Корсунов // Русский архив. – 1890. – № 10. – С. 199–221.
6. Костомаров М. Воспоминание о двух малярах / М. И. Костомаров // Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К. : Либідь, 1994. – С. 298–308.
7. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
8. Костомаров М. Твори : В 2 т. / М. И. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 538 с.
9. Куліш П. Моє життя (Жизнь Кулиша) / Пантелеймон Куліш // Куліш П. Повість про український народ: Моє життя : Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. – К. : Ред. журналу «Український Світ». – 2005. – С. 95–138.
10. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо з споминів) / Віра Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – № 5. – С. 69–98.
11. Семевский В. Николай Иванович Костомаров / В. И. Семевский // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 181–212.
12. Сергієнко Г. Я., Шубравський В. Є. Кирило-Мефодіївське братство / Г. Я. Сергієнко, В. Є. Шубравський // Українська літературна енциклопедія : У 5 т. – К. : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 465.
13. Стороженко Н. Кирилло-мефодієвские заговорщики. Николай Иванович Гулак / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1906. – № 2. – С. 135–152.
14. Шевченко Т. Збір. творів : У 6 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 6. – 632 с.
15. Шевченко Т. Повне збір. творів : У 12 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 632 с.
16. Шевченко Т. Повне збір. творів : У 12 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 2. – 592 с.

УДК 811.161.2'373.2

С. В. Манжос

Житлово-комунальний коледж ХНУМГ імені О. М. Бекетова

Міфопоетичний комплекс «дорога – море» в українській чарівній та героїко-фантастичній казці

Манжос С. В. Міфопоетичний комплекс «дорога – море» в українській чарівній та героїко-фантастичній казці. У статті розглянуто міфопоетичний комплекс «дорога – море» в українських чарівних та героїко-фантастичних казках, що репрезентують архаїчні жанри народної словесності. Виявлено модель організації світу із мотивом «дорога – море», схарактеризовано міфопоетичне підґрунтя маркерів дороги, описано головні ознаки моря та його місце і роль у структуруванні світу. Схарактеризовано окремі образи чарівних та героїко-фантастичних казок, їхню семантику та з'ясовано деякі особливості еволюції образів та мотивів, пов'язаних з водою. ³Міфопоетичний комплекс «дорога – море» в українській чарівній казці містить координати, що відбивають найдавніші уявлення про міфологічну модель світу. Виявлено, що в чарівних казках утілюється універсальна семіотична схема світу – дендроцентрична модель (у центрі світобудови – Світове дерево). В основі подорожі казкового героя лежить рух, що моделює координати покладено вертикального членування світового дерева.

Ключові слова: концепт, міфопоетичний комплекс, чарівна казка, героїко-фантастична казка, світове дерево.

Манжос С. В. Мифопоэтический комплекс «дорога – море» в украинской волшебной и героико-фантастической сказках. В статье рассмотрен мифопоэтический комплекс «дорога – море» в украинских волшебных и героико-фантастических сказках, которые представляют архаичные жанры народной словесности. Обнаружена модель организации мира с мотивом «дорога – море», охарактеризовано мифопоэтические вытоки маркеров дороги, описаны главные признаки моря и его место и роль в структуризации мира. Охарактеризовано отдельные образы волшебных и героико-фантастических сказок, их семантику и выяснены некоторые особенности эволюции образов и мотивов, связанных с водой. Мифопоэтический комплекс «дорога – море» в украинской волшебной сказке содержит координаты, которые выявляют самые давние представления о мифологической модели мира. Обнаружено, что в волшебных сказках воплощается универсальная семиотическая схема мира – дендроцентричная модель (в центре мироздания – Мировое дерево). В основе путешествия сказочного героя – движение, которое моделирует координаты, соответствующие вертикальному членению Мирового дерева.

Ключевые слова: концепт, мифопоэтический комплекс, волшебная сказка, героико-фантастическая сказка, мировое дерево.

Manzhos S. V. Mythopoetic complex "road-sea" in Ukrainian magic and heroes-fantastic tales. The article deals with the mythic and poetic complex "road – sea" in Ukrainian magic, heroic and fantastic tales that represent the archaic genres of folk literature. The model of the organization of the world with the motive "road – sea" is revealed, the mythic and poetic basis of the road markers is described, the main attributes of the sea and its place and role in structuring the world are described. Some images of magic, heroic and fantastic fairy tales, their semantics are characterized and some features of evolution of the images and motives connected with water are clarified. The mythic and poetic complex "road – sea" in Ukrainian folk fairytales has coordinates which reflect the oldest ideas about the mythological model of the world. In was specified that in magic fairytales the universal semiotic world model – the dendrocentric model (in the center of Universe is the World Tree). The journey of the fairy-tale hero is based on movement, which simulates coordinates of the vertical division of the World Tree.

Key words: concept, mythopoetic complex, magic, heroic-fantastic tale, World tree.

Українська народна казка постійно привертає увагу дослідників: лінгвістів, лінгвофольклористів, фольклористів, міфологів, літературознавців. У поле зору науковців потрапляють питання, що стосуються а) аналізу просторово-часових категорій казки (Н. Пилипенко-Фрицак «Чарівна казка як джерело формування та концентрації універсальних концептів»); б) вивчення казкового ономастикону (О. Порпуліт «Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками»); в) дослідження особливостей композиційної організації народної казки (Г. Комлева «Просторова композиція фольклорної казки»); г) опису її мифопоетичних комплексів (О. Бріцина «Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та функціонування)» г) з'ясування закономірностей еволюції жанру казки (Л. Дунаєвська «Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій»; Н. Тихолоз «Жанрові модифікації казки у творчості Івана Франка»); е) характеристики мовної картину світу української фантастичної казки (С. Лавриненко «Мовна картина світу в українській фантастичній казці»; є) опису національно-мовної специфіки української казки (В. Давидюк «Первісна міфологія українського фольклору»); розглядові казки в загальнокультурному та семіотичному аспектах (С. Кирилюк «Універсалії культури та семіотики дискурсу: казка та обряд»).

Як бачимо, українські дослідники різноаспектно аналізують народну казку. Може скластися враження цілковитої пошукової вичерпності означеної теми, проте це не зовсім так,

оскільки поступальний рух гуманітарної думки загалом, міфологічної та фольклорної зокрема, дають можливість включити архаїчні зразки народної творчості в теоретико-концептуальні виміри, в яких повною мірою виявляються проблемні аспекти та недосліджені питання казкового репертуару. Видається важливим розглянути одне з таких питань – мифопоетичний комплекс «дорога – море» в українських чарівних та героїко-фантастичних казках, залучаючи при цьому до аналізу матеріал репрезентативних збірок народної творчості, упорядкованих В. Гнатюком [4], О. Роздольним [9], В. Кравченком [14], І. Рудченком [15], П. Чубинським [23].

Героїко-фантастичні та чарівні казки генетично пов'язані з міфом. Вони «виростають» із нього, часто при цьому зазнають певного культурного перекодування і, виходячи за межі міфологічної свідомості та міфологічного пізнання світу, набувають нових культурних функцій. Як зазначають автори підручника «Українська усна народна творчість» Лановик М. Б., Лановик З. Б., «найбільшу групу казкового народного епосу становлять чарівні (героїчні) казки. Інколи їх ще називають фантастичними. <...> Отже, казка є ніщо інше, як старовинні міфи, що витворились і перейшли на землю ще за часів індоєвропейських. Міфічне зерно зосталось цілим як головний мотив, як сенс казки. Казка має космополітичне значення. Критерієм дослідження казки є порівняльна міфологія; метода дослідження міфології казок — порівняльна».

Означення «чарівні» щодо цього виду казок може вживатися лише умовно, оскільки елемент

чарівності зустрічається і в інших жанрах усної народної творчості (у плані незвичайних персонажів чи подій) [13:426-427]

Важливу роль в організації художнього світу українських казок відіграє міфологічно-символічний комплекс «дорога – море – подорож», що актуалізує рух як символ переходу в новий простір. У фантастичних казках море виступає емблематичним хронотопом дороги, увиразнюючи мотив переходу в інший простір, що спостерігаємо, наприклад, у казках «Про Анну Престояну» [8], «Три чарівні кантари» [8], «Цар-змій» [23]. Море, що постає в казках як кордон між світом людей та «тим світом» [6:376], інколи має свою нумерацію: «...ворон ухватив бика й поніс через море, несе та й несе. Доніс до п'ятого моря, утомився та й упустив у воду...» [11:207].

Мандрівка казкового героя часто пов'язана із морем, до якого веде дорога, позначена певними маркерами. Дорога (путь) у казці має не лише горизонтальний, а й вертикальний виміри. «Принципова відмінність між двома типами руху полягає в тому, що вертикально-динамізоване завжди одноразове, а відповідно – нове й несподіване; воно завжди – вихід за межу «свого», трансценденція, вихід до іншого, позамежного, тоді як горизонтально-стабілізований рух – типовий, звичний, розрахований на постійне відтворення» [21:23]. В обох ситуаціях простір маркується, актуалізується, контролюється та верифікується рухом, який, у свою чергу, відсилає як до простору, так і до часу [19:18].

У горизонтальній площині рух казкового героя зазвичай передбачає актуалізацію міфопоетичного комплексу «дорога – море», що містить ряд структурних координат: локуси, пов'язані з дорогою на море, його суб'єкти дії, його атрибути, мета руху та інші. Усі ці координати формують певний міфопоетичний комплекс, представлений у багатьох українських народних казках, зокрема «Правда та кривда», «Про бідного парубка і царівну», «Про бідного парубка і Марка багатого», «Шкатулочка», «Царівна Оленка й красуня полонянка» та інших. На своєму шляху герой зустрічає різних казкових персонажів. Наприклад, у казці «Трьомсин, жар-птиця і Настасія прекрасна з моря» пригоди головного героя пов'язані з орлом та з конем, який у творі є помічником Трьомсина. У казці «Брати-близнюки Іван і Йосиф» міфопоетичний комплекс «дорога – море» репрезентовано через образ орла – вовка – риби: «Коли люди відійшли, із тих трісочок зробилися два золотокрилі орли...Так дійшли до моря. Дивиться: у воді весело риби плавають...Сів він під зелений явір перекусити. Дивиться – а до нього йде дуже страшний звір...То був залізний вовк»[8:97].

Якщо розглядати шлях казкового героя, спрямованого до моря або за море, в контексті

базових координат міфологічної картини світу, можна помітити, що він моделює просторову організацію світового дерева. Мовлячи інакше, в українській чарівній та героїко-фантастичній казці, як і в казках споріднених культурних історичних традицій, зокрема російській та білоруській, рух по горизонталі відтворює вертикальну структуру світового дерева, із тричленною структурою якого співвідноситься відповідно: верх – сокіл, орел, голуби тощо, середина – ведмідь, вовк, кіт, собака, кінь, низ – рак, щука тощо.

Подорож за море здійснюється орлом, частіше конем: «Тромсин тоги собі взьїу льустро і взьїу собі дванайцять коний, йїму той кінь казаў взьїити і йїхати до моріў» [9:149]. Відомо, що головна функція коня – посередництво між двома царствами. Він переносить героя в тридесять царство. У віруваннях кінь часто переносить померлого в країну померлих [19:262], а в казці країна померлих – це море, територія за морем: «Сів парубок на коня, і вони полетіли до моря. Перепливли на патинку і рушили до бабиної хати» [10:128]. Космічне й центральне місце коня: у зв'язку з моря або з каменем – олтарем концентричної моделі язичницького світу [24:227]: «Спускається кінь на землю над морем. І говорить до Герасима: доїдуть до моря. Тепер микни з мене три волосинки» [4:20].

Звернімо увагу, що медіаторами в українських казках, що допомагають героєві мандрувати, є представники як «верху», так і «низу». Прикладом перших є не лише орел, але й голуби: у казці «Про Марусю – козацьку дочку» вони переносять героїню в потойбічний світ (море): «Се о півночі прилетіло два голуби, подняли її зовсім съ постілью и понесли через море, до тихь охвіцерівь ... И тут справді несуть її через море, а вона спить, нічого не чує и не зна. Якъ уже знесли на середь моря, тоді вона проснулася. Глянула – округи все вода, вь горі зірки й місяць сяють. Вона дивуетця: що се таке зо мною діетця? Думає. Спитала голубівь, ти йї и розказали все. Тоді вона скинула зь руки перстень, кинула вь море и каже сама собі: «Тоді я до свекра и до свекрухъ, и до чоловіка заговорю, якъ оцей перстень побачу» [23:92 – 93].

Казковий герой може переправлятися по морю за допомогою представників нижнього світу, зокрема рака «... я перечувъ, що есть за моремъ ракъ Вірь, і ніхто ёго не може звоювати» [23:240]; «Що ты ракъ, говорить, можешь мене переправить через море ... Перевозыть вінъ ёго через море ...» [23:246]; «Иде по-надь моремъ, ажъ дивиця: на піску лазить ракъ; сам висохъ весь, а живый ...» [23:316]; «...якъ бы превезли шовку и выплели иь шовку неводь и поїхали до моря, и вловили золотоперую щуку, привезли до цариці и дали йї зьїсты...» [23:257].

Як визначає А. Адоньєва, «переміщуючись від

одного місця простору до іншого, герой казки прямує від ситуації до ситуації, при цьому кожна з них передається як така, що відбувається в даний момент. Початок дії є зупинкою на шляху. Усе це створює враження увірваності оповіді та нерівномірності простору, зображуваного казкою» [1:60]. Подорож героя через (за, з) море (я) зумовлена намаганнями врятувати наречену, дружину, сховати її за (з) морем (я): «Іде Трьомсин до коня і плаче. Кінь і пита: - Чого ти плачеш? – Як не плакати? Загадав пан службу служити. – Яку? – Щоб достав Прекрасну Настасью з моря» [16:75]; утекти від небезпеки через море: «Змій добіга до моря, та й став, бо вже йому нема по чому бігти. От переправились вони через цеє море на свою сторону, а змії завстав на цій стороні. Тепер жен той волик каже до йїх: Повезу ж я вас до хатки, и тут, у цій хатці, будете ви жить недалеко од моря...» [15:15]; дістати цілющої води: «Бо то був король сліпий. ...І приснилося тому Корольови, що за морем єсть така кирниця, що, як би ся вмив з неї водою, то би побачив на очі...» [14:421]; знайти рака: «Перевозить він єго черезь море и пытає: «– Куди жь це такь тебе Богь несе? – Я, говорить, перечув, що єсть за моремь такї раць Вірь, що ніхто єго не звоє...» [23:240]; вигнати з моря кобилу: «Оть той раць и каже імь: – Шобь мені заразь вигнали з мора тыхь кобылокь» [23:319]; згубити іншого героя: «Любезной мой зять, їдь за море, за тридєсять земель у дєсєте государство, там живе Волошебник ... (Він хоче, щоб уже хоч той Волошебник задавив його)...» [14:110] тощо. Море – локус, за яким здобувають чудодійні засоби та предмети (живу воду, молодильні яблучка тощо): «Іван сів на нього, і кінь нараз піднявся в повітря. Спустився на землю між червоними морями, викупався й дістав подвійну силу» [25:155].

Море може виникнути чарівним способом – як захист від ворогів: «А бабина хата стояла серед моря. На березі стара розперезалася і кинула баюрки у воду» [10:127]. На морі (за морем) знаходиться центр світу, яким є явір або дуб: «... де в Поганина сила? ... Ну, слухай сюди: за Червоним морем є великий явір, такий височезний, що його вершина ще ніхто не видів. У того явора є три товсті гілляки. На вершині середньої золоте гніздо, а в тім гнізді – золота качка, а в тій качці – три золоті яйця, а в тих золотих яйцях – моя сила ...» [8:128]; «Там в морі єсть палац, на тім палацу дуб, а на дубі янгель ...» [26:332]. Як бачимо, кінцевою точкою руху казкового персонажа уявляється дерево, яке виступає у казковому світі з одного боку як певний сакральний центр, а з другого, – як локус, пов'язаний із життям. Очевидно, мандрівка героя здійснюється від простору, базовою координатою якого є світове дерево, яке втілює космогонічну модель світу, центром якого є вже

дерево життя.

Кінцевою точкою подорожі (шляху) часто виступає острів, який символізує надійну безпеченість від моря хаосу. На острові перебувають усі могутні сили весняних дощів, гроз, громів і бур, і тут і змії, усім зміям старший, і віщий ворон, ... і бджолина матка ... [3:351]: «... єсть на такому та й такому морі острів, на томь острови стоїть шклянний палац и вь тимь палацу жиє така хоруша царьця, що ни вь сказках расказати» [23:78]. Звернімо увагу на особливості вербалізації концентричної моделі, що є «найдавнішою структурою світу», пов'язаною з локусом зміїного царства: воно знаходиться на синьому морі.

Змієве царство локалізоване на синьому морі, на острові, на камені, на дубі (або під дубом), де сидить цар-змій. Ця концентрична модель являє собою найдавнішу «структуру світу» [24:216]: «А далеко, каже, звідцїля до цар-змїя? – Ни, недалеко, от зараз в першим царстві. Прийшов він до того царства, колы дывуться – аж стоїть над водою палац на стовпах и неможна до єго підыйты» [23:134].

Острів часто пов'язаний з каменем. У космогонічних уявленнях камінь – це опора, основа, пуп землі, кордон між світами. Не випадково образ каменя найчастіше зустрічається в міфопоетичних текстах, у яких він виявляється одним із суттєвих просторових орієнтирів та магічних предметів, що пов'язані зі зміною долі того чи іншого фольклорного персонажа. У фольклорі одна з найважливіших функцій образу каменя – кордон простору між світами та «царствами». У казці поява каменя на шляху героя, який випробовує свою долю, майже завжди означає, що йому доведеться перебувати в царстві смерті, торкнутися її: «Левь и каже: Ну, ходімо, цигане – брате, до моря камінь давити. Хто дужче у землю вдавить, той буде старший брать» [23:122].

Отже, міфопоетичний комплекс «дорога – море» в українській чарівній та героїко-фантастичній казках містить координати, що відбивають найдавніші уявлення про міфологічну модель світу. Центральним її елементом є путь або дорога, що пролягає на (за) море. У чарівних казках утілюється універсальна семіотична схема світу – дендроцентрична модель (у центрі світобудови – Світове дерево). В основу подорожі казкового героя лежить рух, що моделює координати покладено вертикального членування світового дерева. Подальший перспективний напрям аналізу міфопоетичних комплексу «дорога – море» пов'язаний із внутрішньожанровим дослідженням системи образів, що передбачає визначення найбільш архаїчних шарів їхньої семантики та з'ясування основних закономірностей еволюції образів та мотивів, пов'язаних з водою.

Література

1. Адоньева С. Б. Сказочный текст и традиционная культура / С. Б. Адоньева. — СПб : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. — 181 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
3. Войтович В. Українська міфологія. — Вид. 2-ге, стереотип. / В. Войтович — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
4. Гнатюк В. М. Казки Закарпаття / Упоряд. І. В. Хланта. — Ужгород : Карпати, 2001. — 382 с.
5. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. — М. : Индрик, 1997. — 912 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
7. Жаркынбекова Ш. К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики / Ш. К. Жаркынбекова // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. — Братислава, 1999. — С. 32–40.
8. Зачаровані казкою. Українські народні казки в записах П. В. Лінтура. — Ужгород : Карпати, 1984. — 528 с.
9. Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка. Т. VII (галицькі народні казки) № 22 – 77, зібрав Осип Роздольний. — Львів, 1899. — 168 с.
10. Казки Буковини. — Ужгород : Карпати, 1968. — 223 с.
11. Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П. В. Лінтура / Упорядк. Ю. Д. Турияниці. — Ужгород : Карпати, 1979. — 368 с.
12. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. — М. : Наука, 1994. — 556 с.
13. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник – 3-тє вид., стер. – К. : Знання — Прес, 2005. – 591 с.
14. Народні оповідання й казки, зібрані В. Кравченком. — Житомир : Робітник, Т. 2. — 312 с.
15. Народныя южно-русскія сказки. Вып. 1. Издалъ И. Рудченко. – К. : Типографія Е. Федорова, 1869. – 216 с.
16. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2 / Я. Новицький – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – 510 с.
17. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І., Куйбіда В. В., Коцур В. П. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
18. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера, Д. Совко, 1910–1914. – Т. 2.
19. Пропп В. В. Исторические корни волшебной сказки / В. В. Пропп. – Л. : ЛГУ, 1986. – 485 с.
20. Толстая С. М. Акциональный код символического языка культуры: движение в ритуале / С. М. Толстая // Концепт движение в языке и культуре / Отв. ред. Т. А. Агапкина. – М. : Индрик, 1996. – С. 100.
21. Топоров В. Н. Об одном из парадоксов движения. Несколько замечаний о сверх-эмпирическом смысле глагола «стоять», преимущественно в специализированных текстах / В. Н. Топоров // Концепт движение в языке и культуре / Отв. ред. Т. А. Агапкина. – М. : Индрик, 1996. – С. 23.
22. Топоров С. А. Модель мира (мифопоэтическая) / С. Топоров // Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х томах / Под ред. С. А. Топорова. – М. : Сов. энцикл., 1980. – т. 2. – С. 161.
23. Труды этнографично-статистической экспедиции въ западно-русский край, собралъ П. П. Чубинский. – Петербургъ, 1878. – Т. 2. – 688 с.
24. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993. – 307 с.
25. Українські народні казки. – К. : Дніпро, 1976. – 430 с.
26. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд. передм. та приміт. В. А. Юзвенко. – К. : Молодь, 1989. – 432 с.
27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 Т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 4-е изд / М. Фасмер – М. : Астрель, 2003. – 832 с.
28. Цивьян Т. В. Модель мира и её лингвистические основы. Изд. 3 – е, испр. / Т. В. Цивьян – М. : Дом книги, 2006. – 280 с.
29. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2-х т. – 3-е изд., стереотип. / П. Я. Черных – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 2: Панцир – Ящур. – 560 с.
30. Чубинський П. Ангели на сходах неба (народні повір'я та забобони) / Упоряд. Оксана Верес. – К. : Глобус, 1992. – 15 с.